

LAJTAI L. LÁSZLÓ

A HAZAI TÖRTÉNELEM NEMMAGYAR NYELVŰ TANKÖNYVEI A DUALIZMUS KORI MAGYARORSZÁGON

Közismert tény, hogy hazánk 1918 előtt soknyelvű és soketnikumú ország volt. Számos kutatás tárgyát képezi annak vizsgálata, hogy ebből kifolyólag a hazai oktatási rendszer vonatkozásában milyen speciális törekvések fogalmazódtak meg a korszak oktatáspolitikai döntéshozóiban, milyen volt az a (változó) szabályozási környezet, amelyben működtek azt, vagy miképpen alakult magának a közoktatás nyelvének a helyzete. E vizsgálatok jellemzően a tanügyi szabályozás nyelvi magyarosodást/magyarosítást elősegítő erőfeszítéseire helyezik a hangsúlyt, ami a korabeli nemzetállam-építő folyamatok általános logikáját tekintve magától értetődik. Viszonylag kevés figyelemben szokott részesülni ugyanakkor azoknak a fejleményeknek a közelebbi számbavétele, amelyek a tárgyalt korszakbeli hazai oktatásügy egészét annak *sok-* illetve *többnyelvűsége* szempontjából jellemezték. Ezt az összetett kérdéskört kívánom az alábbiakban érinteni, ám hangsúlyozottan csupán egyetlen forrástípus, a magyar történelem nemmagyar nyelven kiadott és iskolai használatra készült tankönyveinek (elsősorban mennyiségi szempontú) számbavételére szorítkozva. Áttekintésemben szándékosan *nemmagyar* és nem „idegen” jelzővel illetem azon nyelveket, amelyek a korabeli országterületen élő lakosság jelentős hányadának lévén anyanyelve – elvileg legalábbis – ugyanannyira *hazai* nyelveknek minősültek, mint az állam hivatalos nyelvével¹ az 1840-es évek közepe óta – majd némi megszakítással azontúl mindvégig – azonosított magyarságé.

¹ Az 1790-es évek eleje óta már világosan megmutatkozó törekvések ellenére végül csupán 1844-ben („A magyar nyelvről és nemzetiségről” címet viselő törvénycikk következtében) lett a magyar az addigi latin helyett – a szűkebb értelemben vett – Magyarország hivatalos nyelve. Mivel az 1849 őszétől Magyarországra is kiterjesztett osztrák összbirodalom-építési mechanizmusok egy bő évtizedre e fejleményt is zárójelbe tették, így a magyar hazai államnyelvi státusát majd csak az 1860. október 20-i uralkodói rendelet (az ún. „októberi diploma”) állította vissza. Horvátországban 1868-tól immár törvényesítetten is a horvát lett a közigazgatás és közoktatás nyelve, az 1867-es közjogi kiegyezés eredményeképp az anyaországgal sok évszázad után újraegyesülő Erdély esetében pedig az 1860-as évek provizóriumának idején kialakulóban lévő háromnyelvű (magyar, német és – helyenként már itt-ott kiépülő – román) közigazgatás nagyjából az évtized végétől szintén magyar hivatali nyelvre váltott.

A TANNYELV KÉRDÉSE AZ 1918 ELŐTTI MAGYARORSZÁGI KÖZOKTATÁSBAN

A hazai közoktatási intézetek tannyelve számos kérdést felvető komplex és szerteágazó problematika, amelyet – terjedelmi okokból – az alábbiakban csak madártávlatból és nagyon leegyszerűsítve áll módomban összefoglalni.

A közoktatás alsó szintjén az első központi szabályrendeletek (az uralkodó által kibocsátott 1777. és 1806. évi *Ratio Educationis*) még egyértelműen *anyanyelvi* iskolákkal számoltak. Míg azonban az 1777-es uralkodói szabályrendelet még kifejezetten nagy figyelmet szentelt az ország nyelvi-etnikai sokféleségének, és emiatt a latin, de különösen a német nyelv elsajátítása hasznosságának, addig a napóleoni háborúk hatására felerősödő patriotizmus fémjelezte második *Ratio* már egyértelműen a „haza nyelve”-ként aposztrofált magyar elsajátításának szükségességét hangsúlyozta. A politikai elit a reformkorban és a forradalom idején a magyar nyelv elemi iskolai térnyerésének ugyan törvényhozási úton is több ízben megpróbált már érvényt szerezni, ám más-más okból, de egyik korabeli tervezetből sem lett törvény. Így végül az Eötvös József másodszori kultuszminiszersége idején elfogadott népiskolai törvény (1868. évi XXXVIII. tc.) szabályozta először törvényhozás útján a népiskolák tannyelvét, nemcsak a tanulók anyanyelvi oktatását előírva, hanem – a korábbi hazai tervezetektől eltérő, markánsan új fejleményként – említést sem téve a magyar nyelv elemi iskolai oktatásáról. Mindez természetesen a sok vonatkozásban szintén Eötvös fémjelezte (és az előbbivel csaknem egyidejűleg tárgyalt és megszavazott) nemzeti-ségi egyenjogúságot szabályozó (1868. évi XLIV.) törvény vonatkozó rendelkezéseivel és általános szellemével, de mindenekelőtt azoknak az (1848–49-ben helyenként népiirtásba is torkolló) közelmúltbeli etnopolitikai fejleményeknek a következményeivel állt szoros összefüggésben, amelyek részletezésére itt nincs most lehetőség. Mindezek fényében válik érthetőbbé, hogy miért bő tíz évvel később, immár a dualista rendszer tartós megszilárdulását követően rendelték csak el törvényi úton először a magyar nyelv tanítását az ország nemmagyar tannyelvű elemi népiskoláiban (1879. évi XVIII. tc.). Mivel azonban ez utóbbi törvény lényegében végrehajthatlan maradt, ezért már az 1890-es évektől kezdve újabb törvényi szabályozással kívántak érvényt szerezni az alsó szintű magyarnyelv-oktatásnak, amelyet végül csak a – némely rendelkezései okán persze indokoltan – hírhedtté vált átfogó iskolapolitikai törvény (a „Lex Apponyi”-nak nevezett 1907. évi XXVII. tc.) rendelkezéseivel kodifikáltak.²

² A magyar nyelv tanításában elérendő és számonkérhető *eredményesség* célkitűzését is első ízben megfogalmazó törvény szigorán azonban pár évvel később már miniszteri rendelettel enyhítették

A népiskolákkal szemben hagyományosan a hivatali-értelmiségi pályákra felkészítő középiskolák tannyelve – az 1780-as évek jozefinista intermezzójától eltekintve – ugyanakkor értelemszerűen a latin volt egészen addig, amíg azt a magyar lassacskán ki nem szorította a hazai államnyelv pozíciójából. Bár 1806-tól már oktatták a magyar nyelvet az ország királyi (azaz központi pénzalapból fenntartott katolikus) gimnáziumaiban, és esetenként (főleg a református tanintézetek) már évtizedekkel korábban áttértek egyik-másik vagy akár az összes tantárgy magyar nyelvű oktatására, végül 1844-ben rendelte csak el a Helytartótanács – néhány kivételt leszámítva – valamennyi tantárgy magyar nyelvű oktatását a királyi gimnáziumokban (a 61-ből 17-ben pedig egy átmeneti szakasszal számolva még ekkor is meghagyta a latin tannyelvet). Az 1849. őszi fordulatot követően viszont – az osztrák birodalomfél mintájára – a hazai középiskolákban is az országban használt nyelvek bármelyikét tanítási nyelvként ismerték el, majd pár év múlva megkezdődött a gimnáziumok felső osztályainak fokozatosan német tannyelvűvé alakítása. Az októberi diplomával megindult közjogi visszarendeződés, majd az azt részben megakasztó provizórium következtében az 1860-as évektől azonban minden korábbinál nyitottabbá vált a hazai gimnáziumok tannyelvének kérdése, amelynek eredményeképp a tanügyi igazgatás helyenként a kortársak számára is már-már „bábelinek” érzékelt állapotokat tolerált (esetenként párhuzamosan négy tannyelvvel működő gimnáziumokkal). A kiegyezés után egymást gyorsan követő és eltérő alapokon nyugvó minisztériumi koncepciók és tantervek miatt egyre zavarosabb viszonyok közé kerülő középiskolák helyzetét pedig végül az 1880-as évek elején elfogadott középiskolai törvény (1883. évi XXX. tc.) rendezte tartósan, amely – többek között – a nemmagyar tannyelvű gimnáziumokban és reáliskolákban is elrendelte a magyar nyelv és irodalom kötelező oktatását, és azt az autonóm hitfelekezetek³ által fenntartott középiskolák számára szintén kötelezővé tette.

A magyar és nemmagyar tannyelvű hazai iskolák dualizmus kori arányát dióhéjban az alábbi trendek jellemezték. A korszak kezdetén (az 1868/69-as tanévben) a magyarországi elemi népiskolák nagyjából 42,5%-a volt magyar és 48%-a nemmagyar tannyelvű (a maradék 10,5 % vegyesen magyar és nemmagyar tannyelvet használt, azaz a hazai elemi iskolák nagyjából 53%-ban oktattak ekkor részben vagy teljesen magyarul). Ez az arányszám szűk négy évtized alatt nemcsak egyneműsödött, de az államnyelv javára igen látványosan el is tolódott. Miközben ugyanis a vegyes tannyelvű alsó szintű intézmények eltűntek, az elemik háromnegyede (körülbelül

(lehetővé téve például, hogy az állami elemi népiskolák nem magyar anyanyelvű diákjainak anyanyelvét az első és második évfolyamon kiegészítő nyelvként használhassák).

³ Autonóm hitfelekezetek alatt a korban a protestáns, a görögkeleti és az erdélyi katolikus egyházak értendők.

76%-a) – a hivatalos összesítések értelmében legalábbis – teljesen magyar tannyelvűvé lett (vagy jött létre ekként) és csupán szűk egynegyedük (24%) működött tovább nemmagyar nyelven az 1907/08-as tanév kimutatásai fényében,⁴ majd csökkent még tovább, nagyjából 20%-ra az utolsó békeévekre.⁵ Ennél is markánsabb túlsúlya volt a magyar nyelvnek a középiskolákban, amelyek közül az 1883/84-es tanévben 119 volt magyar, 17 nemmagyar, 43 pedig vegyes tanítási nyelvű (közülük 24 esetben két, 19-ben pedig három tanítási nyelvvel),⁶ ami a 20. század elejére annyiban változott, hogy a nemmagyar kisegítőnyelvek használata megszűnt, így a korábban többé-kevésbé vegyes tannyelvű középiskolák is magyar tannyelvre váltottak. Ismét az 1883-as állapotokból kiindulva: az ország területén 55 magyar tanítási nyelvű mellett 10 nemmagyar és 5 vegyes tannyelvű tanítóképző működött, és ugyan 1914-re a nemmagyar nyelvű tanító- és tanítónőképzők száma 11-re gyarapodott, ám közben az ezen iskolatípusba tartozó intézmények száma is háromszorosára nőtt. Mindezen kívül 15 nemmagyar tannyelvű polgári fiú- és leányiskola, valamint két felső kereskedelmi iskola létesült még a világháború végéig.⁷ A fenti adatokat tanítási nyelvenként és etnikumonként áttekintve összefoglalóan azt érdemes kiemelni, hogy saját tanítási nyelvvel csak az autonóm hitfelekezetük intézményrendszerére támaszkodó erdélyi szászok, a románok és a szerbek tudtak fenntartani az elemi népiskoláktól a polgári fiú- és leányiskolákon, valamint a tanító- és tanítónőképzőkön át a középiskoláig terjedő komplex iskolahálózatot.

⁴ *A magyar szent korona országai népoktatásügyének fejlődése.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal (Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat 31. köt.) Budapest, Athenaeum, 1913. 27.

⁵ *A m. kir. kormány 1914. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, Athenaeum, 1916. 356. (A továbbiakban: *Statisztikai évkönyv 1914.*)

⁶ A statisztika annyiban torzít, hogy több két- vagy háromnyelvűnek feltüntetett középiskola is dominánsan valamely nemmagyar nyelven oktatott, miközben a vegyes tannyelvűek többsége már ekkor is jellemzően magyar volt, és a nemmagyar nyelveket főleg az első két osztályban használták segédnyelvként. BENISCH Artur: Nemzetiségi iskolák Magyarországon (1868–1914). *Kisebbségi Körlevél*, 1943/4. 212–213.

⁷ Uo. 211–213. A 15 nemmagyar tannyelvű létesítmény arányszáma még inkább eltörpült a polgári iskolák nagyságrendjéhez képest, amelyekből az 1913/14-es tanévben már 526 működött. Hasonló arány tapasztalható a korszak végén már több mint félszáz létesítményt számláló felső kereskedelmi iskolák vonatkozásában is. Vö. *Statisztikai évkönyv 1914.* 360, 364–365, 368.

A HAZAI TÖRTÉNELEM OKTATÁSA, A TANKÖNYV-ENGEDÉLYEZTETÉS ÉS -KIADÁS AZ 1918 ELŐTTI MAGYARORSZÁGON

Ugyancsak az első központi tanügyi szabályozás részeként rendelték el első ízben 1777-ben a kötelező történelemoktatást Magyarország összes közép- és felsőfokú tanintézetében, amely a felvilágosult abszolutizmus kívánalmainak megfelelően hangsúlyosan a *hazai* történelem oktatására fókuszált (az Erdélyi Nagyfejedelemségben pedig 1781-től vált kötelezővé szintén Magyarország történelmének iskolai oktatása). A neoabszolutista kormányzat aztán a birodalom összes középiskolájában egységesen az Osztrák Birodalom történetének (*Geschichte des österreichischen Staates*) oktatását tette kötelezővé – jóllehet a „sajátosan a szülőhazát (*Heimat*) érintő események kiemelésével”.⁸ A rendelkezés szó szerinti betartásával a Lajtától keletre azonban már az 1850-es évek végén egyre több kifogás fogalmazódott meg. Az 1861. október 21-én kelt 58.244. számú helytartótanácsi rendelettel pedig hivatalosan is szentesítették azt az addigra spontán kialakult gyakorlatot, miszerint 1860-tól kezdve újra rendes tárgyként oktatták Magyarország történetét a hazai középiskolákban. Végül az *Entwurf* rendelkezéseit Magyarországon végérvényesen felváltó 1883-as középiskolai törvény immár törvényhozási úton is kötelező tantárgyaként írta elő a hazai történelem oktatását valamennyi tanintézményben.

Lényegesen más volt a helyzet az oktatási rendszer alsóbb szintjén. Jóllehet már a reformkor idején megkísérelték bevezetni – és ugyan számos helyen korábban is működtek az országban olyan kiemelt népnyelvű alsó szintű iskolák, illetve az előkelőbb családok leányai számára létesített felsőbb elemi tanodák, amelyekben már Magyarország történelmét is kötelezően tanítani kellett –, az elemi népiskolákban csak 1868-tól vált általánosan kötelezővé a hazai történelem oktatása.⁹ Ekkortól rendelte el ugyanis a népoktatási törvény a hazai történelem kötelező oktatását minden iskolafenntartóra vonatkozóan és valamennyi alsó szintű általánosan képző isko-

⁸ *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich*. Vom Ministerium des Cultus und Unterrichts. Wien, Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1849. Magyarul ld. *Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve (Organisationsentwurf)*. Ford. SCHAFFHAUSER Ferenc. (A tantervelmélet forrásai 12.) Budapest, OPI, 1990. 27–210. (A továbbiakban: *Szervezeti terv*, 1990.) Az 1849 szeptemberében kibocsátott osztrák középiskolai szabályzat ugyan csak 1854 végétől vált hivatalossá Magyarországon, ám 1849 őszétől a polgári ügyekben meghatalmazott teljhatalmú császári biztos rendelkezett a hazai oktatás ügyeiről is, természetesen az összosztrák birodalmi oktatáspolitikai aktuális irányelveit maradéktalanul gyakorlatba ültetve.

⁹ Önálló tárgyként mindazonáltal csak az 5. és 6. osztályokban tanították. Vö. *Tanterv a' népiskolák számára*. Az 1868-dik XXXVIII. t. cz. értelmében kiadja a m. kir. vallás- és közoktatásügyi minister. Buda, Magyar Kir. Egyetem, 1869. 31–32.

latípusban, tehát a szintén a népoktatási törvény hatálya alá tartozó felsőbb népiskolákban, polgári iskolákban és tanítóképzőkben egyaránt.¹⁰

Magyarország történetét azonban nemcsak a hazai történelemnek szentelt tanórakon oktatták 1868 után, hanem azzal az elemi népiskolák 3. és 4. osztályainak íródott *olvasókönyvek*, magasabb szinten pedig az egyetemes vagy világtörténelem oktatását szolgáló tankönyvek is foglalkoztak több-kevesebb részletességgel. Az amúgy is széles és – ahogy arról még szó lesz – teljes volumenében nem is megismerhető tankönyvkínálatra tekintettel azonban az alábbiakban ez utóbbiaktól eltekintve kizárólag a Magyarország történetének *önálló tantárgy*ként oktatása céljából íródott tankönyvek áttekintésére szorítkozom.

Előbb azonban még igyekszem a tankönyv-engedélyeztetés 1918 előtti szabályozástörténetét is röviden vázolni. A hazai iskolákban használatos kiadványok egyéb könyvektől elkülönített szabályozásáról először szintén az 1777-es *Ratio Educationis* rendelkezett, amely az (akkor még egyetlen) hazai egyetem kizárólagos hatáskörébe utalta a tankönyvek használatnak engedélyeztetését. Ez utóbbi monopóliumát előbb II. József rendeletileg a bécsi cenzúrára, majd II. Lipót a magyar Helytartótanácsra ruházta át, mentesítve alóla a protestáns iskolákat, amelyek az immár törvény garantálta autonómiájuk értelmében saját felekezeti cenzúrát működtettek. Az előzetes cenzúrát követően a 19. század második felében tértek át az utólagos tankönyvjóváhagyás illetve -betiltás gyakorlatára, tekintve hogy a sajtószabadságot kodifikáló (1848. évi XVIII. tc.-ként szentesített) sajtótörvény „az előző vizsgálatot”, tehát a tankönyvek kiadására vonatkozó cenzúrát is eltörölte. Arról viszont már az *Entwurf* bevezetésével rendelkeztek csak, hogy „a tankönyveket az oktatási minisztérium hagyja jóvá” (54. §. 4.).¹¹ A neoabszolutizmus bukásával azután a visszaállított Helytartótanácsra került vissza ismét a tankönyv-engedélyeztetés immár utólagos jogköre, miközben a hazai történelem újból kötelező oktatását előíró (1861. okt. 21-én kelt 58.244. sz.) rendeletben arról is határoztak, hogy „oly tantárgyakra [...] melyekre helybenhagyott tankönyvek még nem léteznének: azoknak választása [...] a tanár testületekre bízatik”.¹²

¹⁰ A két előbbi, átfogó műveltséget nyújtó, de szakképzést nem adó és felsőoktatási intézményekben való továbbtanulásra sem jogosító tanintézetitípust szokás – a középiskoláktól megkülönböztetendő – *középfokú* iskoláknak is nevezni. MÉSZÁROS István: *Magyar iskolatípusok 996–1990*. (A Magyar Neveléstörténet Forrásai VI.) Budapest, OPKM, 1991. 6. 56–58.

¹¹ *Szervezeti terv*, 1990. 57. Ugyanitt rendelték el azt is, hogy egyetlen olyan tantárgyat sem szabad jóváhagyott tankönyv használata nélkül (azaz kéziratból) tanítani, amelyhez már van engedélyezett tankönyv, illetve nem követelmény egy-egy tantárgyból ugyanazon tankönyv használata a különböző gimnáziumokban.

¹² KLAMARIK János: *A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágítással*. Budapest, Eggenberger, 1893. 134.

Tankönyvet írni a dualizmus kori Magyarországon mindazonáltal elvileg bárkinnek jogában állt, és ha akadt a kellő profit reményében vállalkozó kiadó, valamint elnyerte az 1871-ben felállított miniszteri szakmai tanácsadó és döntés-előkészítő testület, a szaktudósokból álló Országos Közoktatási Tanács, majd 1896-tól az *egyéni szakmai lektorálás* rendszerét bevezető vallás- és közoktatásügyi minisztérium¹³ illetve az illetékes egyházi főhatóságok *utólagos* jóváhagyását, akkor munkája újabb tétellel gyarapította a hazai tankönyvek mindinkább zavarba ejtően színes kínálatát. A szabadelvű korszak hazai oktatáspolitikája az újabbnál újabb tankönyvek piacra kerülésének megakadályozására ugyanis nem igazán volt képes, ám nem is tett komoly erőfeszítéseket annak korlátozására,¹⁴ inkább az utólagos betiltással élt adott esetben.¹⁵ A hazai iskolarendszer szervezeti és fenntartói sokszínűségéből és a szabadelvű korszak piacorientált pezségéből következően a dualizmus korának Magyarországon végeredményben szinte áttekinthetetlen bőségu tankönyvkínálat alakult ki.¹⁶

Mindezekre tekintettel válik jobban érthetővé az elsőre talán meglepőnek tetsző megállapítás, miszerint valójában nem rendelkezünk megbízható ismeretekkel a korban kiadott és használatban lévő magyarországi tankönyvek tényleges mennyiségéről. Tudtommal nem született ez idáig még olyan átfogó összesítés sem, amely számon tartaná az összes hazai iskolában használt tankönyv listáját az 1918 előtti országterület vonatkozásában. Az alábbi észrevételeim ezért szükségképpen a rendelkezésemre álló kiadott katalógusok, a témával kapcsolatos irodalomban található közvetlen (vagy akár közvetett) forráshivatkozások,¹⁷ valamint a tárgykörben legje-

¹³ VKM 1896. évi 1940/eln. számú rendelete: *Szabályzat a tankönyvek megbirálása, engedélyezése és használatba vétele tárgyában.*

¹⁴ Mindazonáltal az 1896-os szabályzat értelmében a tankönyvszerzőnek magának kellett kérvényezni a minisztériumnál tankönyve engedélyeztetését, részletesen megindokolva, hogy mik annak „előnyei a már engedélyezett, azonos rendeltetésű könyvekkel szemben” (4. §), a tantestületeknek pedig tankönyvváltoztatás esetén indokolniuk kellett, hogy „miben áll az új könyv előnye a régi fölöött” (14. §).

¹⁵ A tankönyvbírálat szakmai szempontjainak részletezésekor a minisztériumi szabályrendelet jellemzően annak tisztázását írta elő első pontként, hogy „nem tartalmaz-e állam- vagy alkotmányellenes, illetőleg a valláserkölcsei nevelés szellemébe ütköző tanokat, részleteket vagy kifejezéseket” (6. §. a). A középiskolai törvény értelmében pedig a kultuszminiszternek a felekezeti tanintézetekben használt tankönyveket is jogában állt megvizsgáltatni annak megállapítása érdekében, hogy „nem foglalnak-e magokban állam-, alkotmány- vagy törvényellenes tanokat vagy tételeket” (48. §. d).

¹⁶ SZEBENYI Péter: Fejezetek a tankönyvjóváhagyás történetéből. *Educatio*, 1994/4., 610.

¹⁷ Ez utóbbiak egyik legfontosabb lelőhelye a korabeli hivatalos tanügyi periodika, a *Néptanítók Lapja*. Ennek hasábjain tíz évtizedeken keresztül jelentek meg tankönyvhirdetések (esetenként tankönyvismertető/recenziók) is, amelyek áttekintése számos, máshonnan nem ismert népiskolai szerző és kiadvány felkutatásához és beazonosításához segített hozzá. Ennél is fontosabb forrástípust jelentenek az iskolai értesítők, amelyek komoly hányada újabban már digitalizálva is hozzá-

lentősebb két országos gyűjtőkörű hazai könyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár és az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum szakkatalógusainak módszeres áttekintése alapján összeállított forráskorpusz elemzésén alapulnak.

TANKÖNYVKÍNÁLATI ÉS NYELVI SOKSZÍNŰSÉG

A tankönyvvariánsok nagy, lényegében teljes pontossággal utólag már aligha megállapítható számára tekintettel könnyebben bemutatható a vizsgálatunk tárgyát képező korpusz felépítése, amennyiben a benne szereplő kiadványok címei helyett a *szerzőik* felől osztályozzuk az egyes tételeket.¹⁸ A fentebb meghatározott tematikai és kronológiai követelményeknek megfelelő,¹⁹ általam tanulmányozott tankönyvek összesen bő kétszáz, egész pontosan 203 „szerzői név”-hez köthetők. Ez az összlétszám úgy értendő, hogy a név szerint ismert szerzők és szerzőpárosokon kívül közéjük számítottam a név szerint feltüntetett *átdolgozókat* és *fordítókat* is. Hogy az adott tankönyv

férhető. Közülük jellemzően a középiskolai értesítők közöltek felvilágosítást az egyes évfolyamokban aktuálisan használatos tankönyvekről, ám ezt korszakanként, iskolatípusokként, sőt iskolákként is változó részletességgel tették. A nemmagyar nyelvű tankönyvek vonatkozásában pedig különösen hasznos adatbázis a magyarországi iskolákból kitiltott könyvek és nem engedélyezett taneszközök időről időre közzétett hivatalos jegyzéke.

¹⁸ Fontos hangsúlyozni, hogy azokat a szerzőket is felvettem a vizsgálati korpuszba, akikről – megbízható forrásból – tudható, hogy a vonatkozó témában ugyan írtak tankönyvet, amelyeknek címe (esetleg kiadása egyéb adatai is) ismertek, ám sem könyvtárban, sem online formátumban nem sikerült a szóban forgó munka példányára akadnom.

¹⁹ A már említett, történelmi témákat is feldolgozó elemi iskolai olvasókönyveken és a középiskolák kifejezetten világtörténelmi tankönyvein túl az (esetenként ugyan szöveges összefoglalót is magukban foglaló) iskolai történelmi atlaszok, továbbá a főiskolai és egyetemi kézikönyvek vizsgálatától szintén eltekintek. Felvettem mindazonáltal a korpuszba az érettségi segédkönyveket, az önálló kiadványként megjelent szöveges időrendi táblázatokat, valamint az 1850-es évek történelemtankönyveit, hiszen ebben az időszakban a Gesamtmonarchie országainak közös múltja illetve előtörténetük keretei között taníthattak csak – hivatalosan legalábbis – Magyarország-történetet. Figyelmen kívül hagyom ugyanakkor a kifejezetten az Osztrák–Magyar Monarchia történetét tárgyaló tankönyveket, amelyekből esetenként hazai iskolákban is tanítottak (mint pl. a fiumei középiskolákban használt alábbi: HANNAK, Emanuele: *Compendio di Storia, Geografia e Statistica della Monarchia Austro-Ungarica per le classi inferiori e superiori delle scuole medie*. Vienna, Alfredo Hölder, 1877). Bevontam ugyanakkor a vizsgálatba az önálló Erdély-történet témában íródott műveket, amelyek ráadásul a kiegészítést megelőző években már mindhárom fő erdélyi nyelven közkezen forogtak. Érdemes megjegyezni azt is, hogy egyes iskolákban meglepően sokáig nem tankönyvből, hanem az adott tárgyat oktató tanár saját kéziratából tanították a hazai történelmet. A balászfalvi görögkatolikus főgimnáziumban például még az 1880-as évek derekán is ez volt a helyzet. Vö. pl. *Program'a Gimnasiului superioru, Preparandiei, Normei și scolei populare de fete de Blasiu pre anulu scolastescu 1883/84*, Blasiu, Tipariulu Seminariului Archidieceșanu, 1884. 44, 49.

címnegyedében (általában már a címlapon) feltüntetett átdolgozó maga is szerzőnek minősíthető arra meggyőző érvnek tűnik, hogy a tankönyv-engedélyeztetés fentebb ismertetett dualizmus kori szabályozása a tankönyvek új, bővített vagy módosított kiadását szintén újabb engedélyeztetési eljárásra kötelezte még ugyanazon (!) szerző esetén is. A mindenkori fordítótól pedig ugyan vélelmezhetően a forrásszöveg értelemhű átültetését várták, ám az a fordítások természetéből adódóan szövegről-szövegre, sőt akár szövegegységről-szövegegységre önálló (valódi mikrofilológiai odafigyelésen alapuló) kutatást igényelne, hogy egy-egy adott tankönyvszöveg esetében mennyire és milyen pontig minősül „csak” fordításnak vagy nevezhető (legalább részlegesen) átdolgozásnak, tehát komolyabb mértékű átértelmezésnek is. Mindezekre tekintettel nem tartom indokolatlannak a szerzők és szerzőpárosok mellett a név szerint ismert átdolgozók és fordítók számításba vételét és a tankönyvszerzők legtagabb értelemben vett csoportjába sorolását sem. E tágan tágan értett szerzői körbe számítom továbbá azokat is, akiknek 1848 és 1867 között jelent meg közoktatási céllal született munkája, így valószínűsíthető róluk, hogy azok a dualista időszakban (legalábbis annak kezdetén) még használatban voltak,²⁰ az 1848 előtt író tankönyvszerzők közül viszont már csak azokat vettem fel a korpuszba, akik tankönyvének bizonyíthatóan volt 1848 utáni²¹ kiadása is.

A fentebbi kritériumoknak megfelelő, tág értelemben vett 203 szerző közel harminc százaléka, konkrétan 59 személy írt (dolgozott át vagy fordított le magyarról) nemmagyar hazai nyelven történelemtankönyvet a dualizmus idején, illetve az azt közvetlenül megelőző időszakban. A hazai történelem nemmagyar nyelven megjelentetett tankönyvei azonban ennél lényegesen szélesebb kört fednek le, ugyanis 30 további magyar történelemtankönyv-író munkáját fordították le valamelyik, esetenként akár több hazai nyelvre is.²² A korpuszbeli szerzők mindent egybevetve bő negyven százalékaról tudható tehát, hogy eleve nem magyar nyelven írt történelem-

²⁰ A népiskolai tankönyvszerzők közül ide sorolható Cenner József, Grynaeus Alajos, Kossics József, Ioane V. Rusu, Somossy István, Tánczos János, Vachott Sándorné és Warga János; a középiskolaiak közé pedig Batizfalvy István, Bozóky Alajos, Fraknoi Vilmos, Grynaeus Alajos, Hornyánszky Viktor, Mailáth János, Szász Károly, Georg Daniel Teutsch és V. Vladivoj Tomek.

²¹ Közülük Bedeő Pál, Peregriny Elek és Schirhuber Móric tankönyvét újabb kiadásokban jellemzően az 1860-as években jelentették meg, Dierner Endre, Horváth Mihály, Neumann Salamon és Rajcsányi János tankönyveinek viszont még 1867 utáni kiadásai is voltak (sőt, még az eredetileg 18. századi LOSONTZI István-féle *Hármas Kis Tükör* kései verzióját is újranyomták nemcsak 1850-ben, de 1868-ban is).

²² Balaton Géza, Győrfy Iván, Győrfy János, Faludy János és Kuttner Sándor tankönyvének német és szlovák, Mangold Lajosénak német, olasz és román, Vargyas Endréének német, olasz és szlovák, Ribáry Ferencének német, román és szerb, Kiss Áronának pedig román, szerb, szlovák és rutén kiadásai maradtak fenn, illetve van hitelt érdemlő adatunk egykori létezésükről.

tankönyvet vagy lett munkája arra/azokra is lefordítva mások által.²³ E relatíve magasnak tűnő nominális érték azonban annyiban mindenképp statisztikatorzító hatású, hogy a korszak nemmagyar nyelven író hazai tankönyvszerzői jellemzően egy-egy címmel gazdagították csupán a korabeli tankönyvkínálatot, munkájuk többnyire néhány kiadást ért meg,²⁴ sokuk tankönyvét pedig előbb-utóbb ki is tiltották a hazai iskolákból.²⁵ Az eredetileg magyar nyelven íródott, nemmagyar nyelv(ek)re lefordított tankönyveket ugyan be nem tiltották, ám egynél több kiadást jellemzően szintén nem éltek meg ezek sem, miközben számos olyan magyar nyelvű történelem-tankönyvet ismerünk, amelyeket akár tucatnyi (változatlan vagy átdolgozott) kiadásban is megjelentettek,²⁶ és nem egy olyan magyar szerző akadt a korban, aki több iskolatípus számára is írt tankönyvet,²⁷ ami a kifejezetten nemmagyar nyelven tankönyvet írók esetén nem volt jellemző.²⁸ Miközben a nemzeti történelmet tárgyaló

²³ Külön alcsoportot alkotnak közöttük a kétnyelvű kiadványok szerzői. Közülük hárman magyar–német bilingviseket írtak (Cenner József, Kuttner Sándor, Neumann Salamon), Benedek Elek eredetileg magyarul írt tankönyvét pedig – a korban egyedülállóan – öt különböző bilingvis kiadásban is megjelentették (német, román, szlovák, szerb és rutén tükörfordítással). Ez utóbbiról bővebben lásd LAJTAI L. László: Ezer esztendő. Egy késő dualizmus kori hazai népiskolai történelem-tankönyv és az államilag sugallt patriotizmus. In: *VERITAS Évkönyv 2017*. Szerk. UJVÁRY Gábor. VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, Budapest, 2018. 113–128.

²⁴ Nyelvenként eltérő tendenciák mindenesetre kirajzolódnak. Amíg a szlovák szerzők történelem-tankönyvei esetében nem tudni egynél több kiadásról, a román Nicolau Popu görögkeleti elemi népiskolák számára íródott történelemkönyve például viszont legalább tíz kiadást megért.

²⁵ További torzító tényező, hogy amíg a magyar nyelvű történelem-tankönyvek esetén 18 nevesített szerzőpárosról tudunk, az egyik erdélyi szász középiskolai tankönyv olyan népes és név szerint feltüntetett szerzői munkaközösség gondozásában jelent meg, amelynek tagjai alapvetően nem írtak a korban és a vizsgált tárgyban másik történelem-tankönyvet, tehát szorosabb értelemben inkább tekinthetők kizárólag társszerzőnek, mintsem „teljes értékű” (önállóan tankönyvet író) szerzőnek. Vö.: TEUTSCH, Friedrich: *Bilder aus der vaterländischen Geschichte*. Unter Mitwirkung von R. Briebracher, W. Schiller, Dr. A. Schuller, Fr. Schuller, Dr. A. Schullerus, O. Wittstock. Hermannstadt, W. Krafft, 1895. A megállapítás annyival árnyalendő, hogy Rudolf Briebracher a saját neve alatt is megjelentett a hazai történelem tárgyában tankönyvet (amely alapjában véve azonban inkább tekinthető fordítás-átdolgozásnak), Friedrich Schuller tollából pedig megjelent egy rövid kronológiai összefoglaló.

²⁶ Az elemi népiskolai szerzők közül például Vargyas Endre tankönyvének 12, Kuttner Sándorénak 17, Győrffy Ivánénak pedig 36 újabb, átdolgozott kiadása ismert.

²⁷ E vonatkozásban Sebestyén Gyula volt a csúcstartó, aki az elemi népiskolák, a felsőbb leányiskolák, a tanítóképzők, a polgári iskolák és a középiskolák tanulóinak, ám Baróti Lajos, Gaál Mózes, Ribáry Ferenc, Török István, Vargyas Endre és Varga Ottó úgyszintén négy-négy különböző iskolatípus számára is írt hazai tárgyú történelem-tankönyvet. A kiadások számánál a hatástörténet feltérképezése szempontjából természetesen jóval lényegesebb volna tudni, hogy egy-egy kiadás valójában mekkora *példányszámban* jelent meg, amiről persze még nehezebb releváns információhoz jutni.

²⁸ Kivétel alóla az erdélyi szász Carl Werner, aki a középiskolák felső osztályai számára, valamint a felsőbb népiskolák, a polgári iskolák és a középiskolák alsóbb osztályai számára egyaránt írt

hazai tankönyvek elsőprő többsége eredetileg kétségkívül magyarul íródott,²⁹ azt is fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy lényegében *minden* jelentősebb hazai nyelven született tankönyvre található példa Magyarország-történeti tárgyban, így – gyakorlatilag szerint csökkenő sorrendben – német, román, szlovák, szerb, olasz, horvát, rutén és szlovén nyelvű kiadvány is szerepel a korpuszunk anyagában.

A kérdést immár *forrás-* és *célnyelvenként* külön-külön vizsgálva az alábbi tendenciák látszanak körvonalazódni. Kezdve a legnépesebbel: a korabeli német nyelvű Magyarország-történeti tankönyvek összesen harmincnégy szerzőt felölelő halmozásának közelebbi vizsgálatával megállapítható, hogy nyilvánvalóan egyben a legheterogénebb csoportról van szó esetükben, tekintettel szerzőik és célközönségük sokszínűségére. Az ötvenes évek sajátos viszonyaiból kifolyólag természetesen a legkevésbé sem meglepő, hogy a hazai nemmagyar nyelvek közül német forrásnyelven íródott tankönyvet fordítottak csak magyarra, ahogy arról a legutóbbi lábjegyzetben már említés történt. Nem kevésbé szimptomatikus ugyanakkor azt is leszögezni, hogy a német nyelvű Magyarország-történeti tankönyvek zöme is vagy fordítás volt magyar eredetiből, vagy pedig olyan szerző tollából látott napvilágot, aki maga is írt magyar nyelvű tankönyvet ugyanebben a témában, sőt alapvetően magyarul publikált. Az előbbi alcsoportba tartozik az a két szerző, akinek eredeti munkája még az 1848 előtti korszakban született magyar nyelven,³⁰ illetve a korabeli hazai középiskolai tankönyvirodalom jeles képviselője, Mangold Lajos műveinek németre ültetése, amelyeknek a középiskolák alsóbb és utolsó osztálya számára írott változatából is készült fordítás egy-egy erdélyi szász fordító-átdolgozó tollából. Az összes többi német nyelvű Magyarország-történeti tankönyv viszont egyazon személy neve alatt jelent meg németül és magyarul, feltételezhetően tehát mindkét verzió az adott szerző munkájának tekinthető. Leszámítva (a 23. lábjegyzetben már

tankönyvet. A szintén erdélyi szász Briebracher és Karl Thomas tankönyvéből pedig nemcsak a szász tanítóképzők és középiskolák, hanem a felsőbb népiskolák, polgári iskolák és a középiskolák (reál- és al gimnáziumok) osztályaiban is tanítottak.

²⁹ Mindösszesen három olyan, a vizsgált korszak legelején alkotó szerzőről tudunk, akik tankönyvének nem magyar a forrásnyelve (figyelmem kívül hagyva ez esetben természetesen a szisztematikusan kétnyelvű kiadványokat). Ezek közül kettő (Hornvánszky Viktor, Kuttner Sándor) munkája illetve munkái németül, egyiküké (Václav Vladivoj Tomek) pedig eredetileg cseh nyelven íródott mielőtt magyarra ültették volna át őket, ami a megjelenési évüket tekintve összhangban állt a Bach-korszak iskolapolitikájának nyelvhasználati elvárásaival és praxisával. Tomek tankönyve ráadásul nem magyar, hanem osztrák birodalomtörténet volt.

³⁰ DIERNER Endre reformkori munkáját (*Magyarhoni történetek*. Pest, Kilian György, 1846²) a szerző halála után Hanthó Lajos szerkesztette újra majd fordította németre is, az 1849 után száműzetésbe kényszerülő szabadelvű politikus, történész és katolikus pap HORVÁTH Mihály klasszikusát (*Magyarok története*. Bécs, 1847) pedig nem kisebb személyiség dolgozta át és fordította szintén németre, mint a későbbi hercegprímás, akkoriban gimnáziumi tanár Vaszary Kolos.

említett) bilingviseket, a többi tankönyv teljes egészben vagy zömében német szövegezésben gazdagította római katolikus,³¹ evangélikus³² és izraelita³³ felekezetű³⁴ szerzőik jóvoltából a hazai német tannyelvű felekezeti, társulati vagy községi elemi népiskolák, középfokú iskolák és középiskolák történelmi tanirodalmát. A szóban forgó harmincnégy tankönyvszerző közül mindösszesen kilenc olyan akadt, akinek a munkáját egyáltalán nem fordították magyarra, azaz csak német eredeti kiadásban volt hozzáférhető. Márpedig e kilenc tankönyvszerző – két speciális kivételtől eltekintve³⁵ – születésüket és szakmai működésüket tekintve is egytől egyig az erdélyi szászok sorai közül került ki,³⁶ ami a szakirodalom által a felekezeti autonómia ereje és a saját tannyelvű tanintézmények fenntartására való képesség között hagyományosan feltételezett összefüggéseket látszik megerősíteni.

Az összes többi nemmagyar forrásnyelven íródott tankönyv³⁷ esetében azt érdemes általános jellemzőként – és az erdélyi szászok praxisához hasonlóan – kiemelni, hogy az eredetileg román, szlovák, szerb, horvát, rutén vagy szlovén nyelvű, jellemzően *népiskolai* használatra szánt tankönyvekből nem készült magyar fordítás. Jellegzetes különbség figyelhető meg ugyanakkor aszerint, hogy az egyes célnyelveken

³¹ Bedeő Pál, Faludy János, Györffy Iván, Györffy János, Nogáll János és Vargyas Endre e felekezethez tartozása biztonsággal állítható, KUTTNER Sándornak pedig erősen valószínűsíti katolikusságát, hogy egyik tankönyvváltozata legelső kiadását az esztergomi érseknek ajánlotta (*Első oktatás a magyarok történetében, kérdésekben és feleletekben. Erster Unterricht in der ungarischen Geschichte in Fragen und Antworten*. Pest, Lampel Róbert, 1864).

³² Közéjük tartozik: Bánhegyi István, Dierner Endre, Ebenspanger János és Hornyánszky Viktor.

³³ Ballagi Károly, Fischer Márk és Führer Ignác mellett közéjük sorolható az egyik magyar–német bilingvis szerzője, Neumann Salamon is.

³⁴ A rendelkezésemre álló források nem tették lehetővé Balaton Géza, Cenner József és Schwicker János Henrik felekezeti hovatartozásának a tisztázását.

³⁵ Egyikük az 1850-es évek közepén életének Bajorországban önként véget vető konzervatív történetíró-publicista, gróf Mailáth János, aki német nyelvterületen a magyar (és osztrák) történelem legjelentősebb 19. század közepi népszerűsítője volt. A másiktól viszont családnévén, tankönyve címén és kiadási adatain túl (WIENER P. J.: *Geschichtsbilder für die ungarischen Volksschulen. Nach den besten Quellen zusammengestellt von P. J. Wiener Communal-Hauptschullehrer*. Pest, Rosenberg testvérek, 1871) semmi közelebbi nem maradt fenn (sőt a tankönyvből sem találtam példányt), így a születési helye és szociokulturális háttere nem azonosítható be, ahogy az sem, hogy a későbbiekben írt-e más, esetleg magyar nyelvű tankönyvet (akár álnéven vagy névmagyarosítás révén új családnévvel).

³⁶ Georg Manchen, Johann Michaelis, Friedrich Schuller, Friedrich Teutsch, Georg Daniel Teutsch, Karl Thomas és Carl Werner. E lista ráadásul tovább bővíthető a 25. lábjegyzetben szereplő Briebrecher és a szintén Mangold Lajos középiskolai tankönyvét fordító-átdolgozó, hasonlóképp erdélyi szász Friedrich Schuster nevével. Ha pedig ebben a körben a Friedrich Teutsch-féle sokszerzős középiskolai tankönyvvállalkozás szerzőtársaival is számolnánk, akkor természetesen még tekintélyesebbre duzzadna az erdélyi szász szerzők csoporton belüli aránya.

³⁷ Az olasz nyelvűek kivételével, amelyek kérdésére alább még visszatérek.

születő tankönyvek milyen arányban voltak magyar(országi) forrásnyelvből készülő fordítások, illetve milyen mértékben íródtak kizárólag vagy döntően a saját etnikai közösségből származó szerzők által.

A skála egyik végén a már említett erdélyi szász tankönyvírók munkái,³⁸ a másikon pedig a *magyarországi* horvátok számára készült tankönyvek illetve fordítások találhatók.³⁹ Ez utóbbiak ráadásul vagy névtelenül⁴⁰ láttak napvilágot vagy vállaltan fordítások voltak.⁴¹ A magyarországi horvát nyelvű, hazai tárgyú történelemtankönyvekéhez részben hasonlítható az olasz nyelvűek helyzete, amennyiben többnyire szintén fordítások voltak. Ahogy a horvát esetben közöttük is található középiskolai tankönyv,⁴² a többi azonban értelemszerűen – hiszen Fiumében használták őket – nem elemi népiskolai, hanem polgári iskolai oktatásra készült.⁴³ Esetükben ráadásul

³⁸ Leszámítva az egész korpusz legkorábbi darabját és egyedüli – ezért statisztikai tekintetben szignifikánsnak értelemszerűen nem is tekinthető – szlovén nyelvű Magyarország-történeti tankönyvet. Vö. KOSSICS József: *Zgodbe Vogerszkoga Králesztva*. Szombotel, Bertalanffy Imre, 1848. Szerzőjéről lásd M. KOZÁR Mária: Egy ismeretlen vasi tudós, Kossics József (1788–1867), *Vasi Szemle*, 1998/1., 29–36.

³⁹ Az 1868-as magyar–horvát kiegyezés következtében törvényesítetten is tanügyi önrendelkezésben részesített Horvát-Szlavónország területén megjelent és használatos történelemtankönyvekkel ehelyütt annak ellenére sem foglalkozom, hogy az addigi horvát történelem természetesen alapvető átfedésben volt Magyarország történetével. Külön vizsgálat tárgya lehetne a fiumei királyi főgimnázium (Kraljevska Viša Gimnazija) tankönyvhasználati gyakorlata, amely intézmény 1863-tól lett végleg horvát tannyelvű, majd 1896-ban át is települt a Horvátországhoz tartozó Sušak területére. A rendelkezésemre álló iskolai értesítők tanúsága szerint ebben az intézményben mindenestre már a fiumei periódusban is horvátországi tankönyvekből oktatták a történelmet.

⁴⁰ *Povest Ugarska i najznamenitija pripetenja obće povesti. Po poučnoj osnovi školske oblasti*. U Gyuri [Győr], Nakladom Franje Klenka, 1880 – *Povest Ugarska i najznamenitija pripetenja obće povesti. Po poučnoj osnovi školske oblasti. S dopuštom duhovnoga poglavarstva gjurskoga*. U Gyuri [Győr], Nakladom Andor Zeichmeister, 1901. Mindkettő esetében KÁRÁLL Máté nyugat-dunántúli címzetes kanonokot sejtí szerzőként a szakirodalom. Vö.: BENČIĆ, Nikola: Stariji hrvatski udžbenici u zapadnoj Ugarskoj (Franjevci kao začetnici školskih knjiga). In: *Hrvati u Budimu i Pešti. Zbornik radova, 1997–2000*. Szerk. LUKAČ, Stjepan, Budimpešta, Hrvatska Samouprava Budimpešte – Croatica, 2001. 183–192. – *Kulturhistorische Aspekte der burgenlandkroatischen Druckwerke bis 1921 mit einer primären Bibliographie*. Szerk. KUZMICH, Ludwig, Eisenstadt, Amt der Burgenländischen Landesregierung, 1992.

⁴¹ Huszár Károly tankönyvét Mate Pavitsich, P. Szathmáry Károlyét pedig Josip Lerman ültette át horvátra. Az előbbi fordítás ráadásul nem is kanonizált horvát irodalmi nyelven, hanem a nyugat-dunántúli (magyar helyesírású *čakav* dialektust követő) népnyelven íródott.

⁴² Mangold Lajos Csepreghy Kálmán által átdolgozott tankönyvét – az utóbbihoz hasonlóan a fiumei állami főgimnáziumban tanító – Pietro Zambra fordította olaszra. Megjegyzendő, hogy a fentebb már említett, eredetileg cseh nyelvű Tomek-féle tankönyvből szintén született olasz nyelvű kiadás.

⁴³ Bibliográfiai leírásokból tudható, hogy Vargyas Endre egyik népiskolai tankönyvét egy fiumei polgári iskolai tanár, Antonio FONDA fordította olaszra (*Storia degli Ungheresi ad uso delle classi superiori delle scuole cittadine*). Ennek nem sikerült nyomára akadnom, ám az OSZK állományában található egy majdnem azonos címen megjelentetett tankönyv, amelynek címlapja viszont egyedül

a középiskolai használatra szánt tankönyvek között nemcsak fordítás, hanem eredetileg olaszul írt munka is fellelhető.⁴⁴

Az erdélyi szászokéhoz hasonlítható leginkább a román nyelvű tankönyvek helyzete. A hús ismert szerző által írott román nyelvű Magyarország-történeti tankönyv közül hat volt fordítás,⁴⁵ a maradék bő kétharmad viszont már – az egyetlen (Benedek Elek-féle) bilingvis kivételével – született román szerző⁴⁶ tolla alól került ki. Esetükben nagyobb részt egyházi személy által írott és egyházi (görögkatolikus illetve görögkeleti) jóváhagyásban részesített, felekezeti népiskolai használatra szánt tankönyvekről van szó, a maradék hat fordításból pedig – egy elemi és egy polgári iskolai kivételével⁴⁷ – a többség magyar (eredetileg Jászai Rezső, Mangold Lajos, Ribáry Ferenc és Varga Ottó tollából származó) középiskolai tankönyvek román nyelvű változatának tekinthető. Ez utóbbiak – Ribáryét leszámítva – ráadásul ugyanott, a legjelentősebb hazai román iskolakomplexumot fenntartó Brassóban jelentek meg.⁴⁸

Valószínűleg a rendelkezésemre álló források szűkösségéből fakadó torzító hatásból is fakadóan, de az erdélyi szászokénál és a románokénál jobban dominálta a fordításkényszer a szerb Magyarország-történeti tankönyvirodalmat,⁴⁹ amennyiben

Fondát tünteti fel szerzőként, valószínűsíthető tehát, hogy ez utóbbi Fonda többé-kevésbé saját munkájának tekinthető (különösen, hogy megjelenése idején Vargyas is élt még). Vö. FONDA, Antonio: *Manuale di Storia degli Ungheresi per le scuole cittadine*. Fiume, Tipografia P. Battara, 1904.

⁴⁴ A szintén a fumei állami főgimnáziumban tanító Gresits Miksa művéről van szó, amely azonban a címlapján közöltek értelmében Horváth Mihály és Ribáry Ferenc munkáira támaszkodott. Vö. GRESITS Miksa: *Storia degli Ungheresi con introduzione ed aggiunte relative alla storia universale*. Fiume, Emidio Mohovich, 1873.

⁴⁵ Valószínű azonban, hogy további magyar szerzők munkáinak fordítása is közkézen forgott. A brádi görögkeleti román algimnázium hivatalos értesítői szerint például legalább 1882-ig éveken keresztül „Peregriny szerint” oktatták a hazai történelmet. Hogy ez a „szerint” (*după*) vajon kézíratos vagy nyomtatott fordítást-átdolgozást jelentett-e, az nem derül ki az értesítőkből, mindenesetre nem találtam nyomát, hogy Peregriny Elek sok kiadást megélt Magyarország-történeti tankönyve román nyelven is megjelent volna.

⁴⁶ Zacharie Boiu, Ion Dariu, Meletiu Dregheciu, Vasile Goldiş, A. Treboniu Laurian, Iosif Marian, Joane M. Moldovanu, Teodoru V. Petrisioru, Giorgiu Popa, Nicolau Popu, Ioane V. Rusu, Ioanu Tuducescu és Iuliu Vuia.

⁴⁷ Kiss Áron elemi népiskolai tankönyvét az erdélyi román középiskolákban oktató Artemie Feneşean, a Herczeg–Farkas szerzőpáros polgári iskolai tankönyvét pedig a nagyszebeni román polgári leányiskolában tanító Vasile Bologa és Eleonora Lemény ültették át románra.

⁴⁸ A brassói román iskolák határon átnyúló korabeli román nemzetpolitikai jelentőségéről ld. SZÁSZ Zoltán: A brassói román iskolák ügye a századvég nemzetiségi politikájában. *Történelmi Szemle*, 1976/1–2., 35–63.

⁴⁹ Nem számítottam a korpusz elemei közé, de feltétlenül említést érdemel annak a két hazai születésű szerb tankönyvírónak a belgrádi kiadású munkája, amelyek ugyan nem Magyarország, hanem a szerb nép történetét dolgozták fel, ám a korszak kezdetén a karlócai és az újvidéki szerb

a vizsgált tárgyban összesen hét szerb nyelven megjelent tankönyv fele fordítás volt (a Benedek Elek-féle bilingvist nem számítva).⁵⁰ A három magyarról szerbre fordított munka nagyobbik része, ahogy a román nyelvűek esetén is láthattuk, *középiskolai* tankönyv volt (a fentebb román fordítása kapcsán már említett Ribáry-mű mellett a másik a Baróti–Csánki-szerzőpáros tankönyve) egyazon fordító (az újvidéki szerb gimnázium tanára, Milan A. Jovanović) munkájaként.⁵¹ Kiss Áron több hazai nyelvre is lefordított népiskolai tankönyvét pedig a Szinnyei-féle életrajzi lexikonban olvasható megjegyzés értelmében „Acza Popovics” ültette át szerbre, akit Popovics Sándorral, a miniszterelnökség fordítói osztályának egykori tisztviselőjével vélek beazonosíthatónak.⁵² Említést érdemel, hogy éppen szerb és román nyelven születtek olyan hazai történelem tárgyú tankönyvek, amelyeket a szerző (esetleg a fordító/átdolgozó) nevének feltüntetése nélkül találtak szerencsésnek megjelentetni.⁵³

középiskolában tanítottak belőlük (az előbbi persze csak jelképesen tekinthető hazai tanintézménynek, mivel a Katonai Határőrvidék, a Temesi Bánság és Szerb Vajdaság, majd végül Horvát-Szlavónország területén működött). Vö. Давидовић, Димитрије: *Историја народа србскогъ*. У Београду, У Княжеско-Србској Књигопечатње, 1846. – [KRSTIĆ, Nikola] *Историја србскогъ народа* (Прегледала и одобрила Школска Комисија). У Београду, У државној штампарији, 1862. Megjegyzendő az is, hogy a dualizmus korai szakaszában külön kultuszminiszteri rendelet született arról, hogy a szerb nép történetét is oktathassák a hazai szerb népiskolákban és tanítóképzőkben. Vö. *A vallás és közoktatásügyi magyar királyi miniszternek a karloviczi görög keleti érsekség és szerb patriarchatus administratorához 1872. évi július 17-én 17.565 szám alatt intézett rendelete* (I. 18. és 97. §, II. 4. §).

⁵⁰ Ráadásul a két szerb nyelvű közül az egyik szerzője biztosan nem született szerb (hanem szlovák) volt, munkája kiadási helyét tekintve pedig külföldi (Belgrádban megjelentetett), a másik tankönyvíró viszont hazai születésű szerb volt. Vö.: MATZENAUER, Otto: *Историја српскогъ народа за основе српске школе*. Beograd, 1869 és Nikola Đ. Vukićević (magyarosan: Vukicsevits György Miklós) tankönyvei. Sajnos mindkét tankönyvszerző munkáiról csak másodkézből, egyrészt a hivatalos betiltásuk okán, másrészt (Vukićević esetén) bibliográfiai leírásból értesültem, kézbe venni nem tudtam őket hazai könyvtárban. Az utóbbi tankönyveinek könyvészeti adatait részletesen ismerteti: СТЕПАНОВИЋ, Милан – СЕЛИХАР, Карла: *Никола Ђ. Вукићевић (1830–1910). Животопис и библиографија*. Сомбор, Универзитет у Новом Саду Педагошки факултет у Сомбору, 2010. 244.

⁵¹ RIBÁRY Ferenc: *Историја Угарске са уводом у историју света за ниже разреде средњих школа*. У Новом Саду, Пајевић, 1884. – BARÓTI Lajos – CSÁNKI Dezső: *Историја Угарске*. У Новом Саду, Поповић, 1903–1904.

⁵² Utóbbi nekrológját lásd *Budapesti Hirlap*, 1894. július 1. 7–8.

⁵³ A román nyelvű Magyarország-történeti tankönyv a görögkatolikus érsekség jóváhagyásával az érseki nyomda kiadásában jelent meg: *Istori'a Ungariei pentru scolele poporali. Aprobata de comisiunea scolastica Archi-diecesana*. Blasiu, Tipografi'a Seminarului gr.-cat., 1878, 1896⁴, 1902⁵. A szerb nyelvű viszont a magyar minisztérium jóváhagyásával, pancsovai magánnyomdában előállítva: *Слике из историје Угарске за ученике основних школа у кратко нацертане*. Панчево, Накладом књижаре браће Јовановића, [1908].

Mivel az ország három szlovák tannyelvű középiskoláját még az 1870-es évek közepén bezáratták,⁵⁴ ezért kevésbé meglepő, hogy az eddigi kutatások során nem akadtam nyomára szlovák nyelvű középiskolai történelemtankönyvnek. A tizennégy szlovák nyelvű elemi népiskolai munka esetében ráadásul csak négyet jegyzett szlovákul publikáló szerző,⁵⁵ döntő többségük tehát olyan tankönyv volt, amelyet magyar (olykor német) eredetiből ültettek át szlovákra. A szlovák célnyelvű fordításirodalom ráadásul markánsan kettéválik, amennyiben a tisztán szlovák nyelvű szövegeket elkülönítjük az elvileg kétnyelvű, valójában dominánsan magyar vagy szlovák nyelvű változatoktól (kivéve közülük ismét a Benedek Elek-féle „paritásos” bilingvist), amelyek rendeltetése nyilvánvalóan az volt, hogy a szlovák anyanyelvű tanulókat többé-kevésbé fokozatosan átszoktassa az államnyelven történő iskolázásra, különösen az elemi népiskolák felsőbb osztályaiban. Jóllehet a magyar eredetiből készült szlovák nyelvű tankönyvek nagyobbik része tisztán szlovák szöveget tartalmazott,⁵⁶ kialakult esetükben egy speciális tankönyvszöveg-alkotási metódus is. Ez vélhetően a tannyelv váltás minél zökkenőmentesebb elősegítése érdekében egyfelől a magyar szakszókincs zárójeles beillesztésével készítette elő a szlovák tannyelv fokozatos elhagyását,⁵⁷ másfelől pedig lényegében olyan magyar nyelvű történelemtankönyvet adott a szlovák ajkú (vagy kétnyelvű közegből jövő) elemi iskolások kezébe, amelyben a leckeszöveget és a rá vonatkozó kérdéseket már teljes egészében

⁵⁴ A tanintézetek megszüntetésének lokális és országos politikai háttéréről, valamint a kezdeményező, Grünwald Béla szerepének árnyalásáról ld. DEMMEL József: *Szörnyeteg Felső-Magyarországon. Grünwald Béla és a szlovák–magyar kapcsolatok története*. Budapest, Ráció, 2021. 153–189. Mivel az állam – figyelmen kívül hagyva a nemzetiségi törvény vonatkozó rendelkezését (17. §) – nem létesített (a magyartól eltérő) anyanyelven képző középiskolákat, így szlovák tannyelvűt sem, ezért a segédnyelvek fokozatos visszaszorulásával a szlovák nyelvű középszintű oktatás lassacskán teljesen felszámolódott.

⁵⁵ Ján Kožehuba, František Otto Matzenauer, Ľudovít Vladimír Rizner és Andrej Radlinský. A legutóbbi Bécsben adta ki tankönyvét, amelyből szintén nem találtam példányt a hazai könyvtárakban. Létezéséről (hivatalos betiltásán túl) az alábbi korabeli forrásokból lehet még tudni: ZELLIGER Alajos: *Egyházi Írók Csarnoka. Esztergom-főegyházmegyei papság irodalmi munkássága. Bio- és biblio-graphiai gyűjtemény*. Nagyszombat, 1893. 423–424. – HURBAN, Józ. Mil.: *Rozpomienky, Slovenské Pohľady. Ilustrovaný Časopis pre Literatúru, Vedu, Umenie a Politiku*, 1887/2., 25–27.

⁵⁶ Györfly Iván, Györfly János, Kuttner Sándor és Seidel Pál tankönyveinek szlovák változata esetében.

⁵⁷ Példa rá ERTL Heribert fordítás-átdolgozása: *Učebná Kniha. Tankönyv pre slovenské každodenné a opakujuce ľudové školy. Obsahuje zemepis, dejepis uhorska, ústavovedu, prírodopis, silozpyt a zdravotvedu. Dľa uhorskej učebnej knihy Aladárom Csizmadiom spísanej slobodne sostavil Heribert Ertl, učiteľ železodielne herc. Coburga v Nándorvölgyi*. Budapest, Nákkladom Singera a Wolfnera, 1893. 39–65.

magyarul adták elő, ám azokat szlovák szószedettel egészítették még ki.⁵⁸ Az alapvetően magyar nyelven íródo⁵⁹ tankönyv más nyelvű szószedettel történő kiegészítésére azonban nemcsak szlovák–magyar, hanem, némileg meglepően szerb–magyar és – a legkevésbé sem váratlanul – német–magyar példát is találhatunk.⁶⁰

Az utolsó nagyobb lélekszámú anyanyelvi beszélőközösséget felölelő hazai nyelv, a rutén kapcsán szintén megállapítható, hogy az elemi népiskolai használatra szánt Magyarország-történeti művek kétharmada fordítás volt: a népszerű tanügyi szerző, Kiss Áron munkája,⁶¹ illetve a Benedek Elek-féle bilingvis. Az egyetlen rutén születésű szerző által írott rutén nyelvű történelemtankönyv esetében viszont – mivel létezéséről szintén csak közvetett forrásból van tudomásom – nem derült ki, hogy vajon teljesen egynyelvűnek, vagy a rutént a magyarral – a fentebb ismertetett változatok valamelyikének mintájára – kombináló „hibrid” kiadásnak tekinthető-e inkább.⁶²

Érdekes még pillantást vetni a nemmagyar nyelvű hazai tárgyú történelemtankönyvek kiadási helyére és célközönségük oktatási szintjére is. A német nyelvű szerzők nagyobbik felének munkája a fővárosban (illetve elődvároisaiban) jelent meg (20), miközben két száz város (Brassó és Nagyszeben) gondoskodott az erdélyi száz iskolák tankönyvutánpótlásáról (4-4), a többiek munkája pedig a többségében vagy részben németajkúak lakta dunántúli és dél-magyarországi helységek (Magyaróvár, Győr, Esztergom, illetve Óbecse és Nagybecskerek) nyomdáiból került ki (1-1).⁶³

⁵⁸ Sebesztha Károly illetve az imént hivatkozott Ertl Heribert egy másik tankönyvében látunk rá példát. Vö.: SEBESZTHA Károly: *A magyarok története tótajku elemi iskolák számára. Dejiny Uhorska pre slovenské elementárne školy*. Budapest, Méhner Vilmos, 1887. – ERTL Heribert: *Magyarország története tót és tót-magyar elemi iskolák számára. Dejepis Uhorska pre slovensko-uhorské elementárne školy*. Pozsony–Budapest, Stampel Károly – Eder István, 1896.

⁵⁹ Ebből a megfontolásból és a címadásával ellentétben nem is számítottam Sebesztha Károly vonatkozó tankönyveit a nemmagyar nyelven készült vagy azokra lefordított munkák közé.

⁶⁰ Mindkettő SEBESZTHA Károly neve alatt jött ki *Magyarok története szerbajkú elemi iskolák számára. Угарска повесника за српске основе школе*. Temesvár, Csendes Jakab, 1895. – *Magyarország története németajkú elemi népiskolák számára. Geschichte von Ungarn für die deutschen Elementar-Schulen geschrieben von Karl Sebesztha*. Budapest, Lampel Róbert, 1901².

⁶¹ KISS Áron: *Исторія Мадяро́въ* (Rutén nyelven Bereg-ugocsa-máramarosi tájszólás szerint). Lásd pl. *Néptanítók Lapja*, 1890/53., 428. A kiadványt ugyan folyamatosan hirdették a tanügyi szaklap számaiban, mégsem sikerült nyomára akadnom. Mivel Szinnyei életrajzi lexikona szerint Kiss Áron tankönyveit is Csopej László fordította ruténra a vallás- és közoktatásügyi minisztérium megbízásából, ezért elképzelhető, hogy fordítóját és szövegezését tekintve is azonos lehetett az alábbi, ruténra szintén Csopej fordította kiadvány Magyarország-történeti részével (vagy legalábbis kivonatolta annak szövegét): Водительна книга ко учъню историъ у народныхъ школахъ [...] по мадярски написали Др. Кишъ Аронъ и Маіеръ Микша, Budapest, 1884, 230–376.

⁶² ВАЛКОВСКИ Михаилъ: *Исторія Угорцины* (Rutén nyelven Bereg-ugocsa-máramarosi tájszólás szerint). Lásd pl. *Néptanítók Lapja*, 1890/53., 428.

⁶³ Hasonló kép rajzolódik ki a négy magyar–német bilingvis megjelenési helyének topográfiájából is, amelyek közül három Budapesten, egy pedig Magyaróváron látott napvilágot.

Ahogy az erdélyi szászok által írott munkák esetén, a magyar történelem olasz tankönyveit is kivétel nélkül helyben, azaz az egyetlen és speciális jogállású hazai olasz többségű településen, Fiumében adták ki.⁶⁴ A már említett Brassó után a román görögkatolikus egyház központja, Balázsfalva, illetve az erdélyi görögkeleti metropolita székhelye, Nagyszeben volt a második legjelentősebb hazai román nyelvű történelemtankönyv-kiadási központ (6 illetve 5-5 címmel), amelyeket a szűken vett Magyarországon Arad követett (3), majd egyéb erdélyi és bánáti városok (Szamosújvár és Temesvár is egy-egy szerző esetében). Budapest viszont csupán két magyar szerző fordítása révén szerepelt román nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyv kiadási helyeként. A szlovák, horvát és rutén nyelvűek esetében – a német nyelvűekéhez hasonlóan – viszont egyértelműen Budapest volt a legjelentősebb Magyarország-történeti tankönyvkiadási helyszín (a szerb nyelvűeknél pedig holtversenyben állt Pancsovával). A jelenség magyarázata, hogy a fővárosban megjelenő történelem-tankönyvek egytől egyig fordítások voltak. Szlovákra és szerbre fordított hazai tárgyú történelemtankönyvet viszont nemcsak Budapest, hanem egyéb, az adott etnikum törzsterületén vagy ahhoz közel eső városok nyomdáiban is előállítottak (az előbbieket Esztergomban, Pozsonyban és Óbecsén, az utóbbiakat Temesváron és Újvidéken). Ahogy a román eredetű munkák vonatkozásában, az utóbbiak esetében sem tudni arról, hogy született szlovák, szerb, horvát, rutén vagy szlovén iskolai szerző Budapesten adta volna ki a saját magyar történelmi tárgyú művét. Ehelyett olyan regionális központok vagy az adott etnikai bázis területén fekvő városok biztosítottak helyet a megjelentetésüknek, mint Selmecbánya, Szokolca, Turócszentmárton a szlovák, Pancsova a szerb, Győr a horvát és Szombathely a szlovén esetben.⁶⁵

A kiadási helyek topográfiájánál némileg kevésbé összetett kép rajzolódik ki a tankönyvi célcsoportok oktatási szintjének áttekintéséből. Miközben szlovák, rutén és szlovén nyelvű Magyarország-történeti iskolai kiadványok kizárólag elemi népiskolai használatra készültek, addig német, román, szerb, olasz és horvát nyelven egyaránt rendelkezésre álltak középiskolák számára kiadottak is. Egyedül német nyelven volt azonban elérhető a korban magyar történelem témájú tankönyv a hazai iskolatípusok döntő többsége számára: így az elemi és felső népiskolák, a polgári iskolák, a tanítóképzők és a középiskolák (azaz gimnáziumok és reáliskolák) számára egyaránt készültek német nyelvű Magyarország-történetek. Esetükben ráadásul (a tanítóképzők számára íródottak kivételével) valamennyi iskolatípusnál

⁶⁴ A bécsi kiadású Tomek-fordítás kivételével természetesen, amely azonban eleve Osztrák Birodalom-történet volt.

⁶⁵ Volt már szó róla, de kiegészítésképp idekiváncozik, hogy nemcsak német és olasz, de egy esetben szlovák szerző Magyarország-történelem tárgyú tankönyvének is Bécs volt a kiadási helye, az egyik hazai szerző a vonatkozó tárgyban írott tankönyvét pedig Belgrádban jelentette meg.

találni olyan saját szerzőt, aki nem írt más nyelvű tankönyvet,⁶⁶ ami éles kontrasztba állítható a más nemmagyar nyelvű hazai középiskolai történelemtankönyvek kapcsán tapasztaltakkal, amelyek alapvetően valamelyik magyar szerző munkájának a fordításai voltak.⁶⁷

Fentebb utaltam már rá, hogy a magyar tanügyi hatóságok némelyik tankönyv iskolai használatát időnként megtiltották. Nos, a korpusz tankönyveinek esetében 18 szerző illetve (névtelen kiadvány esetén) cím kapcsán tudtam hitelt érdemlően beazonosítani, hogy azokat miniszteri rendelet útján a korszak vége előtt valamikor kitiltották a hazai oktatási intézményekből. Beszédes kép rajzolódik ki a hivatalos magyarországi oktatásügynek a hazai történelem nemmagyar nyelvű iskolai diskurzusát érintő félelmeiről és óvintézkedéseiről,⁶⁸ amennyiben számszerűsítjük, és konkrét nyelvekhez kapcsoljuk ezeket az adatokat. A kitiltások ugyanis a nyolc hazai nemmagyar nyelvből mindössze hármat érintettek: kifejezetten a román, a szerb és a szlovák nyelven kiadott történelemtankönyvek kínálatát igyekeztek hatósági úton szűkíteni.⁶⁹ Ennek a 18 tételnek ugyan több mint a fele (tíz cím) román nyelvű volt, arányaiban mégis a szerb nyelvűek jártak a legrosszabbul, amennyiben a korpuszbeli hét címből négyet is szankcionáltak (az összes szerb szerző mellett még Ribáry tankönyvének a Jovanović-féle fordítását is). Csak látszólag részesültek enyhébb elbírálásban a szlovák nyelvű Magyarország-történetek, az önálló szlovák történelmi narratíva iskolai meghonosítása szempontjából viszont a többieknél sokkal hátrányosabb helyzetben voltak, ugyanis mind a négy korpuszbeli szlovák tankönyvszerző munkáját betiltották. Ez a szigor azért is figyelmet érdemel, mert legalább négy román szerzőjű hazai történelem tárgyú tankönyv is elkerülte a betiltást, ahogy magyar szerző

⁶⁶ E bonyolultnak ható megfogalmazással arra célok, hogy a tanítóképzők kivételével valamennyi iskolatípus esetén találni erdélyi szász szerzőt, akiknek az etnikai értelemben vett németisége nemigen vonható kétségbe. Annak tisztázása viszont, hogy a magyar és német nyelvű történelemtankönyvet egyaránt megjelentető, vagy magyarul író, de családneve, felekezete vagy születési helye miatt akár (eredetileg) német etnikumúnak tekinthető szerzők közül ki tartható (és milyen mértékben) „németnek” nem egyértelmű, ezért szerzőről-szerzőre változó mélységű további biográfiai kutatást igényel.

⁶⁷ Mint fentebb láthattuk a Gresits-féle olasz nyelvű Magyarország-történet sem volt – saját bevallása szerint – teljesen önálló munka, Fonda tankönyve pedig szintén felveti az eredetiség kérdését.

⁶⁸ Egy-egy betiltás mögött azonban nem feltétlenül ideológiai-politikai indíték sejthető minden esetben, hanem azt szakmai-módszertani okok is indokolhatták, hiszen a kor hazai tanintézményeiből igen jelentős számú magyar nyelvű tankönyvet is kitiltottak vagy tagadták meg az engedélyt a használatbavételüktől.

⁶⁹ Fontos mindazonáltal leszögezni, hogy a megállapítás csak a Magyarország-történeti tankönyvekre igaz, más tantárgyak esetén ugyanis számos német, rutén vagy horvát nyelvű kiadványt szintén betiltottak a korban (a rendelkezésemre álló kimutatásokban azonban nem találni nyomát olasz vagy szlovén nyelvű tankönyvek betiltásának, amire azok relatíve ritkább előfordulása is magyarázatul szolgálhat).

románra fordított tankönyvét sem szankcionálták a nevezett tárgyban, így a szerb Ribáry-fordítással szemben annak román verziója is betiltatlan maradt.⁷⁰ A hazai hivatalos oktatáspolitikai szempontjából problematikusnak ítélt tankönyvek és egyéb kiadványok betiltásának ismételt elrendelése mindenesetre arra enged következtetni, hogy a minisztériumi szigor ellenére a szóban forgó munkák továbbra is közkézen forogtak,⁷¹ vélhetően ezért szerepelhettek tehát még a 20. század első évtizedében született miniszteri rendelet tiltólistáján is adott esetben az 1860-as években megjelent kiadványok.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

A rendelkezésemre álló terjedelmi keretek között természetesen nem nyílt lehetőség arra, hogy a korpusz nemmagyar nyelvű tételeit részletesebb, immár azok tartalmi elemzését magában foglaló vizsgálatnak is alávetessem. A fenti áttekintésnek ez magától értetődően nem is lehetett célkitűzése, hiszen a szövegszintű elemzés értelemszerűen sokkal aprólékosabb és a források száma és heterogenitása miatt is jóval összetettebb elemzési stratégiát kíván. A forrásbőség mindazonáltal szerencsére lehetővé tette a *menyiségi* paraméterek összehasonlító elemzését, amelyből remélhetőleg néhány helytállóan minősíthető általános következtetés volt nyerhető. Egyrészt megállapíthatónak látszik, hogy a dualista korszak hivatalos oktatáspolitikájának az idő előrehaladtával a nemmagyar nyelvű (alsó szintű) iskolázás terén jellemzően represszívebbé váló jogszabályalkotó tevékenysége és a nemmagyar tannyelvű intézmények számának drasztikus csökkenése (illetve egyes iskolatípusok

⁷⁰ Mivel nem vettem fel őket a vizsgálati korpuszba, ezért csak utalni tudok rá, hogy számos külföldi kiadású román, szerb, német és horvát történelemtankönyv is szerepelt a hazai iskolákból miniszteri rendelet útján kitiltott tankönyvek illetve taneszközök listáján, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy a nemmagyar tannyelvű hazai iskolákban számos esetben tanítottak a magyar nemzeti mester-narratívával markánsan szemben álló, de legalábbis azzal ellentmondásban lévő kiadványokból is. A legtöbb kitiltott kiadvány jól érzékelhetően Romániából származott, a nemzeti történelem tárgyában kiadott betiltott romániai tankönyvek közül pl. Florentiu, Tocilescu és Xenopol munkáit nevesítették.

⁷¹ Annak tisztázása, hogy a miniszteri rendelet útján betiltott egyes tankönyvek iskolai használata a valóságban is megszűnt-e (és pontosan mikor) természetesen aprólékos, mikroszintű kutatómunkát igényelne. Árulkodó jelek mindenesetre mutatkoznak arról, hogy a folyamat korántsem lehetett zökkenőmentes. A hazai kiadású *Слика из историје српске* (Pančevo, 1885) című tankönyvet ugyan már az 1887/10.034. sz. v-k. m. rendelettel betiltották, ennek ellenére a zombori szerb görögkeleti felső leányiskolában az intézmény hivatalos értesítőjének tanúsága szerint még évek múlva is abból tanítottak. Vö. *Извештај о вишој девојачкој школи српске православне црквене општине Сомборске за 1889/90. школски год.*, У Сомбору, Битерман, 1890. 11.

esetén stagnálása) dacára a korszak végéig fennmaradt a nyelvi sokszínűség. Másrészt fontosnak vélem kiemelni azokat a lényegi különbségeket, amelyek az egyes hazai nyelvek és célközönségük vonatkozásában többé-kevésbé markánsan megmutatkoztak. Ha homogenizáló madártávlatból csupán nyelvenként tekintjük a kérdést, akkor például az anyanyelvi történelemtankönyvek vonatkozásában népességarányosan nem tűnik különösebben hátrányosnak a korszakbeli szlovákság helyzete. Ha viszont közelebbről és összehasonlító szempontból is szemügyre vesszük ugyanezen szegmensét a korpusznak, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy saját nemzetépítési szempontból sokkal rosszabb helyzetben voltak, mint például a hazai román vagy szerb közösség, hiszen nemcsak középfokú és középszintű anyanyelvi iskoláknak voltak híján (a kezdeti néhány év kivételével), de a szlovák nyelvű elemi iskolai történelemtankönyvek is lényegében fordításirodalomnak tekinthetők, hiszen az amúgy is kevés számú szlovák szerző munkáját viszonylag gyorsan betiltották. Azt is lényegesnek tartom jelezni, hogy nem lehet mechanikusan megfeleltetni egymással egy-egy hazai nyelvet és etnikai közösséget. A német nyelvű hazai tárgyú történelemtankönyvek példája ugyanis világosan mutatja, hogy szociológiai-felekezeti és etnikai tekintetben is mennyire különböző célcsoportok számára készültek német nyelven iskolai kiadványok: a (részben vagy egészen magyarosodó) különféle szórvány- illetve tömbben élő városi és falusi németajkúaktól az izraelitákon át az erdélyi szászokig, akiket német anyanyelvükön és közös állampolgárságukon kívül más aligha kövacsolt egymással szorosabb tudati közösségbe. Paradox módon mégis ezen leginkább heterogén csoporton belül található az erdélyi szászok révén az a kulturálisan leghomogénebb hazai etnikai közösség, amely nemcsak a magyarsághoz hasonló struktúrájú és színvonalú iskolahálózat létesítésére és fenntartására volt képes mindvégig, de történelemtankönyv-írásból is igyekezett *önellátásra* berendezkedni. Mindebben számukra a legnagyobb segítséget természetesen – és ez az utolsó tényező, amelyre fel szeretném hívni a figyelmet – a törvényi garanciákban részesített vallásfelekezeti autonómia nyújtotta. Ugyanennek a felekezeti autonómiának az erejére tudott támaszkodni a hazai szerb és román közösség is, amelyeket az előbbi esetben a saját nemzeti egyház jelentékeny anyagi erőforrásai, utóbbiban pedig a komoly demográfiai súly, valamint mindkettejüknél a számukra is egyre gyorsuló ütemű polgárosodás felhajtóereje erősített tovább. Végszóként megkockáztatható tehát a fentebbi szűk fókuszú, ám viszonylag gazdag forráskorpusz áttekintése után annak rögzítése, hogy a dualista korszak hazai témájú történelemoktatási kínálatának soknyelvűsége az idő múltával ugyan szűkült, ám ez a szűkülés nem volt teljes körű, miközben nyelvenként és etnikai közösségenként eltérő pályát írt le: sokuknál fokozatosan elsorvadt, másoknál, főként ahol kikezdhetetlen intézményes támaszt talált, stabilizálódott, esetenként pedig még némileg erősödni is tudott.